Materiallar to’plami · Conference Proceedings
QATAG‘ON QURBONLARI: TARIXIY XOTIRA, MILLIY O‘ZLIK VA MA’NAVIY MEROS
10 September – 10 October 2026
UDK 82

MILLAT FIDOYILIGINING BO‘G‘ILISHI

Abdumalik Isakovich Allayorov*
GulDU – Masofaviy ta’lim kafedrasi katta o‘qituvchisi
✉ allayorovabdumalik@gmail.com

ANNOTATSIYA

Muallif ushbu maqolada shoir Usmon Nosirning hayoti, ijod olamidagi yorqin faoliyati, surgun va qatag‘on yillarini yozma manbalar hamda ilmiy adabiyotlar asosida tahlil qiladi va yoritib beradi.

Kalit so‘zlar

Usmon Nosir, xastalik, asirlik, she’riyat, xalq dushmani, to‘plam, she’riy doston.

DOI: 10.5281/zenodo.23281626

KIRISH

Mustaqillikka erishgach, O‘zbekiston Respublikasi o‘z tarixini, ya’ni Vatan tarixini o‘rganishga alohida e’tibor qarata boshladi. O‘zbekistonda tiklanish yillari juda og‘ir kechdi. Ezilgan xalqni ozod qilish va erkin hayotni barqarorlashtirish yo‘lida barcha kuch-g‘ayratni safarbar etish zarur edi. Bugun biz mustaqil O‘zbekistonda yashash va mehnat qilish baxtiga muyassar bo‘lib turibmiz.

Shunga qaramay, biz o‘tmishdagi ajdodlarimizni, nohaq ayblanganlarni doimo yodda tutishimiz hamda qatag‘on qilinganlar va ayblanganlar haqidagi tarixiy haqiqatni tiklashimiz lozim. Biz yashayotgan bu osoyishta, tinch va farovon hayot kelajak avlod yo‘lida o‘z jonini fido qilgan ajdodlarimiz tufayli nasib etganini anglash — barchamizning burchimizdir. Rossiya mustamlakachiligi davrida Vatan va millat sha’ni uchun kurashgan insonlar — o‘zbek xalqining qaramlikka tushishi va millatning yo‘q bo‘lib ketishining oldini olish yo‘lida jonini fido qilgan fidoyilardir.Ma’lumki, o‘tgan asrning 20–40-yillarida Akmal Ikromov, Fayzulla Xo‘jayev, Yo‘ldosh Oxunboboyev, Turor Risqulov kabi yuzlab vatandoshlarimiz O‘zbekistonning ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida faol ishtirok etganlar. Cho‘lpon, Fitrat, Abdulla Qodiriy, Usmon Nosir kabi iste’dodli insonlar — yozuvchilar, ta’lim targ‘ibotchilari va ma’rifatparvarlar o‘z ijodlari bilan milliy madaniyatimiz rivojiga beqiyos hissa qo‘shdilar. Biroq, taqdirimizda «qora dog‘» bo‘lib qolgan 1930 va 1950-yillarda ko‘plab halol va mehnatkash insonlarning hayoti barbod bo‘ldi [1].

Tarixiy adabiyotlarda qatag‘on qurboni bo‘lgan vatandoshlarimizning hayoti va faoliyati haqida turli fikrlar mavjud.Xususan, akademik Naim Karimov o‘z kitobida («Istiqlol fidoilari», Toshkent: 1993, 208-bet) shoir Usmon Nosirning tug‘ilgan joyi, adabiy faoliyati, oilasi, ayniqsa, ota-onasi haqida ma’lumotlar keltirgan. U shoirning «Glubokaya» nomli ko‘chada yashagani, xalq orasida kamtarligi va soddaligi bilan tanilgani hamda oddiy, kamtarona hayot kechirgani haqida yozgan.2017-yilda Axborot-bibliografiya bo‘limi qoshidagi viloyat axborot-kutubxona markazi tomonidan Usmon Nosir ijodiga oid ma’lumotlar e’lon qilindi: shoir 15 yoshida ilk she’rini yozgan, 19 yoshida birinchi dostonini, 20 yoshida esa ilk she’riy to‘plamini nashr ettirgan; 24 yoshga kelib esa «Nahshon», «Traktorobod», «Yurak», «Mehrim» kabi she’riy to‘plamlarini chop ettirishga ulgurgan.Nodira Rashidova u haqida shunday yozgan: ”Men hayotga qaytishim kerak...”мaqolada uning surgun qilinishi va vafoti haqida batafsil ma'lumotlar keltirilgan.Tadqiqot vazifalarini hal etishda tarixiy adabiyotlar va maqolalardagi ma’lumotlar, tarixchi va faylasuflarimizning izlanishlari, olimlar tomonidan chop etilgan ma-

teriallar, shoirning xorijdagi qabri joylashgan hududlar rahbarlari bilan yozishmalar, Usmon Nosirning jahon adabiy jamoatchiligi tomonidan e’tirof etilishi hamda keyingi tadqiqotlar davomida aniqlangan materiallar asos bo‘lib xizmat qiladi.Usmon Nosir o‘zining dilbar she’rlari bilan xalq hurmatiga sazovor bo‘lgan lirik shoirdir. U 1912-yil 13-noyabrda Namangan shahrida tug‘ilgan. [2] Uning ijodi XX asr o‘zbek she’riyatining ko‘plab cho‘qqilarini zabt etgan. Bo‘lajak shoir to‘rt yoshida otasidan ayrilgan. Dastlab amakisi, 9 yoshidan boshlab esa o‘gay otasi Nosir ota qo‘lida tarbiyalangan. Shoirning o‘gay otasi Nosir ota ko‘p yillar davomida Sirdaryodagi qamish zavodida direktor bo‘lib ishlagan. Ish jarayonida Nosir ota haftada bir marta Toshkentga kelib, Usmon Nosir va uning onasi Xolambibidan xabar olib turgan. [3]

1936-yil bahori. Usmon Nosir Toshkentdan Qo‘qonga keladi va Nosir otaga katta opasi Ravzaxonni do‘sti Nuriddin O‘lmasboyevga turmushga berish niyatida ekanligini aytadi. Do‘stlari va oilasi orasida hurmatga sazovor bo‘lgani bois, Usmon Nosirning otasi uning taklifiga rozi bo‘ladi. To‘ydan so‘ng Usmon Ravzaxonni Toshkentga ko‘chirib olib keladi. Oradan biroz vaqt o‘tgach, Usmon otasini: ”Endi hammamiz birga bo‘lamiz”, deb butun oilasi bilan Toshkentga ko‘chib kelishga ko‘ndiradi. 1937-yil bahorida Usmon o‘z oilasini Toshkentga, Chakar dahasidagi qarindoshining uyiga olib keladi. Ular ikki oydan beri Qassob Yo‘ldosh yashaydigan mahallada — do‘stlari Nodirbek ularni topib olgan joyda — ijarada turishardi. Nosirning otasi hovli qidirayotgan edi. Shu orada bir kuni Usmon uyga mast holda qaytdi. U onasiga shunday dedi: ”Bugun meni yozuvchilar ro‘yxatidan chiqarib tashlashdi. Sababini bilmayman”. Ona o‘g‘liga millatchilik ayblovi qo‘yilganidan va bu ”ish” yozuvchilar uyushmasida muhokama qilinayotganidan bexabar edi.Uning onasi ham o‘g‘lining qiynalayotganini ko‘rib, Usmon Nosir javobgarlikka tortilishidan xavotirga tushdi. Yozuvchilar uyushmasi rahbarlaridan biri Usmonga shunday dedi: ”Aybingni tan ol, gunohlaring kechiriladi. Men seni himoya qilaman va oqlayman.Egilgan boshni qilich kesmaydi!” Buni o‘z qulog‘i bilan eshitgan odamlar bor.Sud majlisi yakunida so‘z ”ayblanuvchi” — shoir Usmon Nosirga beriladi. U o‘ziga ko‘rsatma bergan odamning aytganini qilib, aybini tan oladi. Ammo buning oqibati nima bo‘ldi?! U buni bilmasdi... ”Maslahatchi” o‘rnidan turib: ”Ko‘ryapsizlarmi, u aybini tan olyapti! Uning bizning safimizda o‘rni yo‘q. Kim uni uyushmadan chiqarib yuborish tarafdori bo‘lsa, qo‘l ko‘tarsin!” dedi. O‘sha davr odamlarining o‘zlari ham yosh shoirning halok bo‘lishiga hissa qo‘shganliklari haqida nima ham deyish mumkin [4].

1937-yil 14-iyulda Usmon Nosirning uyiga kutilmagan mehmon kirib keldi. O‘zini NKVD xodimi — o‘rtoq Mansurov deb tanishtirgan bu shaxs uyda tintuv o‘tkazish bo‘yicha topshiriq olganini ma’lum qildi. U ishga juda tez kirishdi. Usmon Nosir qo‘llarini deraza tokchasiga qo‘ygancha jim turardi. To‘satdan u singlisi Ravzaxonning yig‘lagancha eshikdan kirib kelayotganini ko‘rib qoldi. ”Singling o‘lsin, aka! Meni bu yerga nima uchun olib keldingiz, aka...” derdi u. ”Ravzaxon... Ravzaxon, yig‘lama, singlim!” — dedi-da, singlisini bag‘riga bosib, peshonasidan o‘pdi.Ravzaxon akasining quchog‘ida hushidan ketdi. Usmonga xonadan chiqishga ruxsat berilmagani sababli, Ravzaxonni uning qo‘lidan olib, hovlining narigi tomonidagi uyga olib o‘tishdi. Tintuv to‘rt soatgacha davom etdi. NKVD xodimlari hech narsadan qaytishmadi. Shoirning barcha hujjatlari, qo‘lyozmalari, fotosuratlari va yozuvlari bir joyga to‘plandi.Ular chamadon va sumkaga joylandi. Jarayon davomida...Hibsga olish paytida uning pasporti, shuningdek, bir daftari hamda Lermontov va boshqa rus shoirlarining asarlari tarjimalari musodara qilindi. Jinoyat ishi hujjatlarida shoir ”millatchilik ta'siri ostida asarlar tarjima qilish”da ayblangani qayd etilgan. Usmon Nosir olib ketilgach, u haqda uzoq vaqt davomida hech qanday xabar bo‘lmadi. Oila a’zolari kimdan yordam so‘rashni bilmay, karaxt ahvolda qolishdi [5].

O‘zbek xalqi Usmon Nosirni asirlikdan keyin tirik holda ko‘ra olmadi. Xalq uning betakror she’riyatini sevib qolgandi. U juda yoshligida olamdan o‘tdi. 25 yoshida hibsga olingan Usmon Nosir o‘n yilni qamoqda o‘tkazishi kerak edi. U 32 yoshida og‘ir xastalik tufayli vafot etdi. (Ba’zi manbalarda aytilishicha, Usmon Nosir Magadanda sovuq havoda tomirlarini kesgan.) Usmon Nosir hibsga olingan paytda Asad Yo‘ldoshev respublika NKVDsida tergovchi bo‘lib ishlar edi. O‘sha davrda u bir qator vazifalarni bajarayotgan edi. Shu bilan birga, Cho‘lpon, Fitrat, Abdulla Qodiriy va Usmon Nosir kabi davrning taniqli adiblari ham hibsga olindi. Ular o‘zlari hatto xabardor bo‘lmagan ayblovlarda ayblandilar.Asad Yo‘ldoshev Usmon Nosirni bevosita so‘roq qilmagan bo‘lsa-da, uning ishi bo‘yicha tergov materiallariga zid fikrda edi. Eng yomoni shundaki, shoirga qo‘yilgan ayblovlar asossiz ekanligiga amin bo‘lishiga qaramay, u hech narsa qila olmasdi. Ko‘p o‘tmay, Yo‘ldoshev ishonchni oqlamaganlik va ”xalq dushmani”ga hamdardlik bildirganlik ayblovi bilan uzoqdagi To‘rtko‘l shahrida

sudga tortildi [6].

1930–1950-yillarda ko‘plab o‘zbek davlat arboblari va rahbarlari, shoir va yozuvchilar, hatto eng yuqori martabali davlat rahbarlari ham qatag‘onga uchradilar. Ular o‘zlarini aybsiz deb hisobladilar. Ularning oila a’zolari dushman deb e’lon qilindi. Ular ”xalq dushmani”ning yaqinlari sifatida kamsitildi, o‘qish va ishdan haydaldi. Ular boshpanasiz qoldilar.Usmon Nosir 6 ta she’riy to‘plamni nashr ettirdi va she’riy doston ham yaratdi. Xulosa qilib aytganda, mustaqillik yillarida sovetlarning zolim tuzumi davrida nohaq ayblanganlarning oqlanishi hamda ularning hayoti va ijodining haqqoniy yoritilishi shuni yana bir bor tasdiqlaydiki, aziz va olijanob xalqimizga qarshi qaratilgan barcha uydirma va nayranglar oxir-oqibat qora tutunga aylanib, barbod bo‘lishga mahkumdir. Aslida, barchamizga ma’lumki, bu jarayon milliy ziyolilarning shakllanishiga yo‘l qo‘ymaslikka qaratilgan edi. Eng achinarlisi shundaki, ziyolilarga qarshi qaratilgan qatag‘onlar millatchilik emas, balki barcha xalqlarning taraqqiyoti yo‘lida xizmat qiluvchi qalam sohiblarini yo‘q qilishga qaratilgan harakat edi.

1987-yilda shoira Mukarrama Murodova va shoirning jiyani Nodira Rashidova Kemerovo zavodlaridan birida Usmon Nosirga bag‘ishlangan po‘lat haykal yasatdilar va u ramziy ma’noda mahbuslar qabristoniga o‘rnatildi.Usmon Nosir 1956-yilda vafot etganidan so‘ng oqlandi va SSSR Yozuvchilar uyushmasi a’zoligiga qayta tiklandi. 1987-yilda, Usmon Nosir tavalludining 75 yilligi munosabati bilan, yosh yozuvchi Nodira Rashidova “Qanot qoqayotgan kaptarlar” (“Doves flapping their wings”) pyesasini yozdi. She’riyat ixlosmandlari tomonidan unga katta umidlar bog‘langan edi.U she'riyat olamiga butun borlig‘i bilan kirib keldi. Shoir asrlar davomida yashashga loyiq asarlar yaratishni maqsad qilgan edi. Odatda uning iste’dodi jo‘shqin favvoraga qiyoslanardi. Shunday damlarda... Usmon Nosir yorug‘ kunlar kelishiga umid bog‘lab, dahshatli qamoqxonalarda hayot kechirdi; u o‘zini hamisha vatandoshlari va she’riyatga oshufta xalqi uchun kerakli inson deb bilardi. Shoir o‘z yurtida uni intizorlik bilan kutayotganlariga amin edi. Jismonan ezilgan, ruhiy va ma’naviy jihatdan tushkun ahvolda bo‘lishiga qaramay, u hech qachon chuqur fikrlash va sog‘lom aql yuritish qobiliyatini yo‘qotmagan.”U nega bu yerda o‘tiribdi? Qanday ayb uchun?” Axir, o‘sha paytda bu savollarga javob topish amrimahol edi! Bu juda og‘ir kechgan. Uzoq Sibir asoratida ham Usmon haqiqatning tantana qilishiga o‘zini va atrofidagilarni ishontira olgan. Afsuski va ming afsuski, uning hayot lahzalari har kuni uzilib borardi. Shoir o‘sha paytlarda Stalinni yomon ko‘rar, og‘ir taqdiri uchun uni qattiq qoralardi. Uning o‘z yurti va xalqiga bo‘lgan hurmati baland edi. Shu bois ham millat ramziga aylangan uning nomi bugungi kungacha yashab kelmoqda. Yoki davom etayotgan befarqlik tufayli u Stalinni sodir bo‘lgan voqealardan mutlaqo bexabar deb hisoblagandir. Agar bunday o‘ylamaganida, balki... Muzlikda sovuqdan titrab turgan shoirga Stalinni o‘zining qisqa ijodiy faoliyati haqida xabardor qilish nasib etarmidi?

O‘zbek xalqiga Usmon Nosirni asoratdan keyin tirik holda ko‘rish va uning betakror she’riyatidan bahramand bo‘lish nasib etmadi. U yosh vafot etdi. Uning o‘limi tezlashdi. Qafasga hech qachon ko‘nikmagan, hamisha ozod qush bo‘lishni orzu qilgan shoir qattiq zanjirband etilgandi. Shubhasiz, bu tahqirlash uning yosh ruhini sindirgan deyish xato bo‘lmaydi.25 yoshida surgunga hukm qilingan Usmon Nosir 10 yil qamoqda o‘tirishi kerak edi. Ammo erkin parvozga o‘rgangan shoir 32 yoshida og‘ir xastalik tufayli o‘lim oldida taslim bo‘ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Naim Karimov. Mustaqillik qurbonlari. (Biografiyalar, hujjatlar, hikoyalar) – Nashriyot: ”Vostok”, 1993. 208-bet.

2. Ahmad Farg‘oniy nomidagi viloyat axborot-kutubxona markazi. O‘zbek she’riyatining so‘nmas yulduzi. Farg‘ona – 2017. 12-bet.

3. Usmonov I. Og‘ir mehnat (surgun) qurbonlari. – Toshkent: ”O‘zbekiston”, 1992. 242-bet.

4. Maqsudiy B. Uzilgan taqdirlar. – Toshkent: 1995. 84-bet.

5. O. Yermolayeva, H. Semyonov. Millatimiz qurbonlari. Guliston: GulDU, 2021. 106-bet.

6. Nodira Rashidova. Usmon Nosir: ”Men hayotga qaytishim kerak...” https://kh-davron.uz/kutubxona/multimedia/usmon-nosir-kitob-spektakl.html, 2022-yil 9-yanvar.